

Р. А. Авакова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор

Занадил Жұлдыз,

2-курс магистранты

М. ҚАШҚАРИ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-ИТ-ТҮРІК»: ҚЫТАЙ ТҮРКІТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Лексикография мәселесі тек қана сөздіктердің тізбесі ретінде ғана таныла алмайды. Сөздікке енген атаулар, ең алдымен, әр кездегі халықтың әдет-ғұрпы мен дүниетанымынан сыр шертетін жәдігерліктер ретінде бағалану керек. Өйткені әр атаудың ішкі мағыналық құрылымында, әсіресе фразеологиялық бірліктерде, мақал-мәтелдерде, этнографиялық атаулардың ішкі мағыналық құрылымында халықтың дүниетаным көріністері, ұлттық дәстүр іздері жақсы сақталған. Лексикография тарихы лингвомәдени тұрғыдан, тілдік таным тұрғысынан қарастырыла алады. Бұл түптеп келгенде, тілдік бірліктердің когнитологиялық қырын сипаттауға да мүмкіндік берері хақ.

Лексикография теориясы лексикография тарихына сүйенгенде ғана дұрыс нәтижелерге қол жеткізе алады. Лексикография тарихынсыз, оның теориясын жасау мүмкін емес. Бұлар бір-бірімен тығыз байланыста, өзара бірлікте ғана таныла алады.

Адамзат мәдениетінің дамуында әртүрлі сөздіктер жасалған. Олар әртүрлі мақсатты көздеген, алуан түрлі жүйе мен құрылымда түзілген. Сөздікте тілдік таңбалар арқылы бейнеленген халық дәстүрі таңбаланған. Сөздік арқылы халықтық үлгілер хатқа түсіп, халықтық білім мен біліктің шежіресіндей рөл атқарған.

Араб тілдес ғалымдар жазған түркологиялық зерттеулердің ең алғашқысы және ең көлемді де құндысы түркі әулетінен шыққан. Бағдат ғалымы Махмұд Қашқаридің «**Дивани лұғат ит-түрік**» сөздігі. Махмұд Қашқари – оғыз тайпасынан шыққан, өз заманындағы текті әулеттің ұрпағы. Оның әкесі Хусейн Ыстықкөл жағасында болған Барсхан деп аталатын қаланың әміршісі болған, Махмұд кейінде Қашқар қаласына ауысып, соның тұрғыны болғандықтан, ертедегі дәстүр бойынша өз атына қаланың атын қосарлап Махмұд Қашқари деп атаған. Алғашқыда Қашқарда оқып, кейінде Бағдатта білімін толықтырады. Махмұдтың кім болғаны, ата тегі туралы

жоғарыда аталған сөздігінде өзі айтқан бірді-екілі мәліметтен басқа ештеме жоқ.

Махмұдтың ХІ ғасырда жасаған сөздігі ХХ ғасырдың басына дейін белгісіз болып келген. Өйткені ол баспа арқылы ешбір жерде жарияланбай, қолжазба түрінде Стамбул кітапханасында сақталып жатқан. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, қолжазба Махмұдтың өз жазуы емес, Абу Бакир әл-Дамаски атты адамның 1266 жылы жасаған көшірмесі көрінеді. Қолжазбаны тек 1915-1917 жылдар аралығында ІІІ томдық кітап болып Стамбулда басылды. Осы басылым 1939-1943 жылдары Б. Аталай түрік тіліне аударып, Анкарада шығарса, 1960-1963 жылдары өзбек тіліне аударып, үш томы жарияланса, кейінгі кездері М. Қашқари лұғаты Үрімшіде ұйғыр тілінде, Қазақстанда қазақ тілінде жарық көрді.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ынғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған – түркілердің алғашқы энциклопедиясы. Еуропалықтардан сөздікті алғаш зерттеген неміс ғалымы К. Броккельман. Ол сөздіктегі түркі сөздерін 1928 жылы жеке бастырып шығарған.

Түркітану – түркі халықтарының тарихы мен әдебиетін, тілі мен мәдениетін зерттейтін кешенді ғылымдардың бірі. Түркітану ғылымы Евразия құрлығында дүниеге келді. Оның өзіндік заңды себептері бар. Кешегі Кеңестер Одағының территориясы болып

саналған, бүгінде бірнеше тәуелсіз мемлекеттер орналасқан Еуразиялық территорияның басым көпшілігін түркі халықтары мекендейді. Бұл жерлер – түркілердің туып-өскен ата қонысы. Түркітану шығыстану ғылымының бір тармағын құрайды. XI ғ жазылған энциклопедиялық қасиетке ие «Диуани лұғат-ит-түрік» түркі мәдениетіндегі әсіресе түркітану ғылымында ең ауқымды әрі ең маңызды туынды.

Кітаптың қолжазбасының 1914-1916жж Стамбұлда алғаш жариялануы дүние жүзіндегі білім адамдарының, әсіресе түркі ғалымдарының назарын аударды. Көп ұзамай бұл туынды басқа тілдерге де аударылды, 1928ж неміс тіліне, 1931-1941жж түрік тіліне, 1960-1963ж өзбек тіліне, 1981-1984жж ұйғыр тіліне, 1982-1985ж ағылшын тіліне, 2005ж қытай тіліне аударылды[1; 68]. Сонымен қатар «Диуани лұғат-ит-түрік» жөніндегі зерттеулер де көбейе бастады. Бұл сөздік жөніндегі зерттеу түркітану ғылымында маңызды орынға ие болды және ие бола бермек.

Қытайда «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі 1940 жылдан бастап зерттеле бастады. Кітаптың ұйғырша аудармасы жарыққа шыққаннан кейін (1981-1984 жж.), бұл тақырып жайындағы мақалалар тіпті де көбейді. Тек 1980 жылдардың ішінде сөздікке қатысты зерттеулер саны 50-ден асты.

XI ғасырдан бүгінге дейін шамамен мың жылдай өтті. Сөздікті зерттеу барысында автордың өмірбаяны, сөздікті жазған уақыты, жазу мақсаты мен шарттары, негізгі тақырыптар мен құрылысы т.б. мәселелерді қарастыруымыз керек.

Осы мәселелерді қарастыру негізінде сөздіктің ұйғырша нұсқасын дайындаған ұйғыр ғалымдары мен қытай ғалымдары: проф. Ху Джын Хуа, Гың Шы Мин, Хажы Нұрхажы, Ниғымет Мыңжани, Жаң Жуаң Да, Ибрахим Мути, Мирсұлтан Османов, Шяу Жуң Ий сынды түркітанушы ғалымдар аянбай еңбек етті.

Осы тақырыпқа байланысты зерттеулерден алғаш болып сөздіктің ұйғырша нұсқасын дайындағандар ғалымдар тарапынан жазылған «Махмұд Қашқари және түрік тілінің сөздігі» [2; 3-9]. атты мақаланы айта кетуіміз керек. Бұл мақалада сөздікке қатысты кейбір мәселелер қолға алынып, мынадай бірнеше бөліктерге бөліп түсіндірген:

1. Сөздік жазылған кезіндегі әлеуметтік шарттар.

2. Автордың өмірбаяны.

3. Сөздіктің жазылған уақыты.

4. Сөздіктің маңызды тақырыптары.

5. Тіл ерекшеліктері.

6. Аударылуы, жариялануы және зерттелуі.

Бұлардан басқа маңызды болған «Түрік тілінің сөздігімен танысу» (Ху Джын Хуа мен Гың Шы Мин, Шин Жяң Әдебиеті, 4 б. 1964 ж.) [3; 2]. «Махмұд Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрік» және жинаққа енгізілген дөңгелек дүние картасы»[4; 4-6].

Профессор Ху Джын Хуа мен Гың Шы Мин бірге қолға алған шығармаларында сөздік жайында жалпы мәліметтер берумен қатар, оның жазылу себептері мен жағдайларына объективті талдау жасаған.

Олардың зерттеулеріне қарасақ, кітаптың жазылуының алғашқы себебі–әлеуметтік қажеттілік болған сынды. Қарахан хандығының шығыста Хотан мен Күшарны, батыста Бұхараны, оңтүстікте Әмудария өзенін, солтүстікте Жетісуды алып жатқан ең күшті дәуірінде, осы өңірде өмір сүрген халықтың тілі бірдей емес еді, олардың өзара қарым-қатынаста болуы үшін бір-бірінің тілін білуі керек болды. Ислам дінін қабылдағаннан кейін Қарахандықтардың араб және парсылармен қарым-қатынасы күшейе түсті [5; 71-78]. Сол себепті араб, парсы және басқа елдерден келген елшілер мен ғалымдар, саудагерлер және дін адамдарының қарахандықтардың тілін үйреніп білуіне тура келді. Міне, осындай жағдайда Махмұд Қашқари өзінде бар мүмкіндікті пайдалана отырып, түркі мәдениетінің дамуына өз үлесін қосты.

Профессор Джаң Гуаң Да түрлі мәліметтерге сүйене отырып,сөздікке байланысты біраз мәселені қолға алған. Ол өзінің зерттеу мақаласының бірінші бөлімінде сөздіктің маңыздылығы, әсіресе кітаптың негізгі жүйесі мен тақырыптары, сонымен бірге Махмұд Қашқаридың өмірбаяны, сөздіктің зерттелу жағдайы жайында мәліметтер берген. Екінші бөлімінде сөздікте сөз болған «Дөңгеленген дүние картасы» және «Ислам картасы» арасындағы байланыстар мен дөңгеленген дүние картасының ерекшеліктері мен маңыздылықтарын тіліне арқау еткен. Үшінші бөлімінде Қытай, Табғаш сынды атауларды түсіндірумен қатар, XI ғасырда Қытайдың солтүстік батысына орналасқан халықтың сол кездегі

қытайларға деген көзқарасын түсіндірген. Джан Гуан Даның бұл жұмысы Қытайдағы ғалымдардың назарын аударып «Диуани лұғат-ит-түрік» жайында, түркі тарихы мен географиясында, түркі мәдениетін зерттеушілер мен қызығушылардың пайдалану құралдарының біріне айналған [6; 62].

Бұдан басқа, доцент Ли Зың Шяң мен Ли Джиң Уидың жазған «Түрік Тілінің Сөздігі және зерттелуі» атты мақаласын атап өтуіміз керек. Мақалада сөздік жөнінде жалпы шолу жасалған [7; 18].

Профессор Ибрахим Иүти «Түрік Тілінің Сөздігі және Қашқарлы Махмұд» деген зерттеуінде сөздіктің тіл ерекшелігі жайында сөз еткен [8; 3]. Түркітанушы Мирсұлтан Османов та, Шин Жяң Қоғамдық Ғылымдар Академиясы жағынан тұңғыш рет өткізілген Қоғамдық Ғылымдар конференциясында (1982 ж.)

ұсынған мақаласында Түрік тілінің сөздігінің әдеби тіл ерекшеліктерін, Махмұд Қашқаридың өмір сүрген жері Қашқардың тарихы жөнінде атап өткен. Профессор марқұм Нығмет Мыңжани түрік тілінің сөздігіндегі сөздер мен қыпшақ қазақшасының тілінің байланысына

тоқталып, қарлұқтардың бір бөлігі қазақ тайпаларына жататынын, чүмүл, яғма сынды тайпалардың бір бөлігі де қазақ тайпаларына жататынын дәлелдеген, олай болса қазақтармен сөздікте сөз болған ұлттар мен тайпалар арасында тығыз байланыс бар деуге болады [9; 28].

1. Wang Yuan-Xin, Zin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi, Ankara, 1994.

2. Үйғыр тіліндегі, Үрімжі, 1981.

3. Ху Джын Хуа, Гың Шы Мин, Шин Жяң Әдебиеті, Үрімжі, 1964.

胡振华/耿世敏新疆文学, 乌鲁木齐, 1964.

4. Жаң Гуан Да, Орталық Ұлттар Институтының газеті, 26.1978) 张光达, 中央民族学院日报, 1978

5. Гың Шы Мин, Қарахан дәуіріндегі мәтіндер I, II, III 1978-1979. 耿世敏 喀喇汗王朝文献, 乌鲁木齐, 1978-1979.

6. Жаң Гуан Да, Махмұд Қашқаридың Түрік тілінің Сөздігі және Дөңгеленген дүние картасы, Тіл және Аударма, 1982. 张光达, 马赫穆喀什隔离的 突厥语词汇 与 鉴于此树的圆形地图, 语言与翻译, 1982.

7. Ли Дзың Шяң, Кітап сыны, 4, 1980, Ли Чин Уи мен бірге. 李增祥/李庆伟, 突厥语词典及其研究, 1984.

8. Ибрахим Иүти, Түрік Тілінің Сөздігі және Қашқарлы Махмұд, Шин Жяң Газеті, 1948.

9. Нығмет Мыңжани, Түрік Тілінің Сөздігі және Қазіргі Қазақ тілі, Шин Жяң Қоғамдық Ғылымы, I/1981, II/1982.

Р.А. Авакова, Ж.М. Зинадил

Кашкари «Диуани лугат ат-турк» в исследованиях тюркологов Китая

В данной статье рассматривается энциклопедический словарь Махмуда Кашкари «Дивани лугат-ат турк». Анализируются работы Китайских исследователей, посвященной к этой проблеме.

R.A. Avakova, J.M. Zinadil

Kashkari "Diواني lugat at-Turk" in Chinese studies turkologists.

Given article considers the encyclopedic dictionary of Mahmud Kashkari «Divani lugat at-turk». Analyzed the works of Chinese researchers devoted to this problem.

Р. А. Авакова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.д., профессор

А. А. Сайлауова,

2-курс магистранты

ТҮРКІ МИФОЛОГЕМАЛАРЫ: ХАЛЫҚ САНАСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ТЕТІГІ

Мифологемалар – ерте кездегі халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, көне дәуірдің наным-сенімдерінде пайда болған, тілді жасаушы халықтың белгілі дәуірдегі ой-санасының, жан-дүниесінің көрінісі болып та-

былатын эмоционалдық және экспрессивтік мәнге ие тілдік қордың құрамдас бөлігі. «Халықтың дүниетанымын, көңіл-күйін, алғысы мен қарғысын, көз жасы мен қорқынышын, қуанышы мен ренішін, тілегі мен батасын